

4. Η διαφορά μεταξύ της Αποστολικής Παράδοσης - Κανόνος Αληθείας, των εκκλησιαστικών παραδόσεων και των αιρετικών εθίμων

Στην πορεία της Εκκλησίας, ήδη από αυτή την αποστολική εποχή, αναπτύχθηκαν έθιμα και παραδόσεις, που δεν αναφέρονταν στην Καινή Διαθήκη, και που αφορούσαν κυρίως την λατρεία και το τελετουργικό της. Έτσι, προκύπτουν δύο καίρια ερωτήματα: Αυτά τα έθιμα και οι παραδόσεις είναι μέρος του Κανόνα-Νόμου πίστεως-αληθείας; Όλοι οι ανά τον κόσμο Χριστιανοί είναι υποχρεωμένοι να τα τηρούν, όπως τηρούν απαρέγκλιτα τον «ακλινή» και απόλυτα σταθερό και μη αναμορφώσιμο Κανόνα-Νόμο πίστεως-αληθείας; Κατά τον Χρ. Κρικώνη η απάντηση έχει ως εξής. «Η ενότης της Εκκλησίας δέον να στηρίζεται εις τα ουσιώδη, ενώ εις τα επουσιώδη δύναται να επικρατεί ελευθερία». Αυτή μάλιστα η πεποίθηση φαίνεται να απετέλεσε την προϋπόθεση διατήρησης αγαθών σχέσεων μεταξύ των διαφόρων επί μέρους τοπικών Εκκλησιών¹.

Όπως τονίζει ιδιαίτερα ο Στυλ. Χαρκιανάκης, υπό τον όρο Ιερά Παράδοσις δεν εννοείται η εκκλησιαστική Παράδοση γενικά, της οποίας η Θεολογία διακρίνει ενίοτε διάφορα είδη, «αλλά κυρίως και πρωτίστως η δογματική Παράδοσις της Εκκλησίας»². Επίσης για τον Καλλ. Ware, μεταξύ των διάφορων στοιχείων της Παράδοσης, αυτά που διαθέτουν μοναδική αξία είναι η Αγία Γραφή, το Σύμβολο της Πίστεως και οι δογματικοί Όροι των Οικουμενικών Συνόδων: «Τα στοιχεία αυτά οι Ορθόδοξοι τα δέχονται ως κάτι το απόλυτο και αμετάβλητο, κάτι που δεν μπορεί ν' ακυρωθεί ή να ανασκευαστεί. Τα άλλα στοιχεία της Παράδοσης δεν έχουν ακριβώς το ίδιο κύρος»³.

Την θέση αυτή όντως επιβεβαιώνει ο Τερτυλλιανός στο έργο του *De virginibus velandis*. Για τον λατίνο εκκλησιαστικό συγγραφέα, αυτός ο Νόμος της πίστης (*Lex fidei*) παραμένει απόλυτα μη αναμορφώσιμος και σταθερός⁴, εννοώντας το Σύμβολο που παραπάνω παραθέσαμε, ενώ τα λοιπά σημεία της διδασκαλίας είναι επιδεκτικά καινοτομιών· αυτός δε ο οποίος συνεργεί σε αυτές τις καινοτομίες είναι ο Παράκλητος, δηλαδή η Εκκλησία⁵. Αυτό έγινε πράξη ήδη την Αποστολική εποχή, όταν οι Απόστολοι μέσω των επιστολών τους παραδίδουν εντολές, τις οποίες δεν είχε παραδώσει ο Χριστός, είναι δε χαρακτηριστική εν προκειμένω η θέση του λατίνου εκκλησιαστικού συγγραφέα ότι η συμβουλή του Παύλου στους πιστούς, είτε κατόπιν εντολής του Θεού, είτε όχι, είναι ισότιμη της θείας εντολής⁶.

Παράλληλα όμως με την Καινή Διαθήκη, αναπτύχθηκαν, όπως αναφέραμε, διάφορες εκκλησιαστικές παραδόσεις και έθιμα. Οι συντοπίτες Τερτυλλιανός και Κυπριανός μας βοηθούν, στο να διαχωρίσουμε τον Κανόνα-Νόμο πίστεως-αληθείας από το έθιμο, εκκλησιαστικό και αιρετικό. Όπως ήδη είδαμε, ο Τερτυλλιανός,

υποστηρίζει ακράδαντα ότι ο,τιδήποτε έχει παραδοθεί στο παρελθόν και εξ αρχής, θα θεωρείται ως αλήθεια, ενώ ως αίρεση αυτό που εισήχθη αργότερα⁷, και εφ' όσον πλάνη θεωρείται η παραποίηση της αλήθειας, τότε πρέπει να γίνει αποδεκτό ότι η αλήθεια προηγείται της πλάνης⁸. Όμως, παράλληλα επιμένει ότι αίρεση είναι ο,τιδήποτε αντιτίθεται στην αλήθεια, ακόμη και αν πρόκειται για αρχαία συνήθεια⁹, και αυτό γιατί προφανώς κάποιοι αιρετικοί, για να στηρίξουν τις καινοφανείς διδασκαλίες τους, υποστήριζαν ότι ακολουθούσαν κάποιο αρχαίο έθιμο.

Ο καρχηδόσιος εκκλησιαστικός συγγραφέας αναιρώντας την άποψη αυτή των αιρετικών, τονίζει ιδιαίτερα ότι η άγνοια και η αφέλεια είναι αυτές που δημιουργούν τις παραδόσεις, οι οποίες παγιώνονται σταδιακά και τηρούνται ως έθιμα σε αντίθεση προς την αλήθεια. Κατά συνέπεια, αναμφισβήτητα ο,τιδήποτε αντιτίθεται στην αλήθεια, αυτό είναι αίρεση, ακόμη και αν πρόκειται για αρχαίο έθιμο, και αν κάποιος είναι αδαής, η άγνοιά του οφείλεται σε δικό του σφάλμα, γιατί όφειλε να είχε ρωτήσει, για όσα δεν γνώριζε, αλλά και να είχε εμβαθύνει στην γνώση που κατέχει¹⁰.

Τέσσερις δεκαετίες αργότερα, η Γ' Σύνοδος της Καρθαγένης του 257 επαναλαμβάνει. «Οπότε ο Χριστός αληθής εστι, μάλλον τη αληθεία, ή τη συνήθεια έπεσθαι οφείλομεν¹¹. Συνεπώς, δεν είναι δυνατόν η συνήθεια να εμποδίσει την αλήθεια να επικρατεί και να κυριαρχεί λιγότερο απ' όσο πρέπει, διότι η συνήθεια χωρίς την αλήθεια είναι η αρχαιότητα της πλάνης¹², τονίζει και ο Κυπριανός. Έτσι, θεωρεί μάταιο το γεγονός ότι όσοι νικούνται από την λογική, αντιπαραθέτουν στην Εκκλησία την συνήθεια σαν να ήταν αυτή σπουδαιότερη από την αλήθεια, ή σαν να μην έπρεπε σε πνευματικά θέματα ν' αναζητηθεί εκείνο που έχει αποκαλυφθεί από το Άγιο Πνεύμα ως το άριστο¹³. Ο σύγχρονος και ομόγνωμος του Κυπριανού Φιρμιλιανός Καισαρείας, αναρωτιέται: ποιός είναι τόσο μάταιος, ούτως ώστε να προτιμήσει το έθος από την αλήθεια, ή ενώ βλέπει το φως, δεν εγκαταλείπει το σκοτάδι; Εκτός αυτού, ούτε και τους Ιουδαίους ωφέλησε κάποιο αρχαίο έθος, οι οποίοι μετά την έλευση του Χριστού, δηλαδή της αλήθειας, αφού εγκατέλειψαν την νέα οδό της αλήθειας, ενέμειναν στην παλαιότητα¹⁴.

Στο έργο του *De corona militis*, ο Τερτυλλιανός αναφέρεται και στην διαφορά μεταξύ αιρετικού και εκκλησιαστικού εθίμου. Άλλο είναι το έθιμο εκείνο που απορρέει από την άγνοια και την αφέλεια, και άλλο το έθιμο που ακόμη και αν δεν το ορίζει κάποιο χωρίο της Αγίας Γραφής, εν τούτοις απορρέει από την Παράδοση, η οποία και το επιβεβαιώνει¹⁵. Εάν επιμένεις να βρεις κάποια θετική εντολή από την Γραφή για κάποιους κανόνες, δεν θα βρεις καμιά, γιατί θα βρεις μπροστά σου ότι η Παράδοση τους εισηγείται, η συνήθεια τους ενίσχυει και η πίστη τους τηρεί¹⁶. Επομένως, επισημαίνει ο καρχηδόσιος συγγραφέας, μπορούμε να δικαιολογήσουμε την τήρηση ακόμη και της άγραφης παράδοσης που

καθιερώθηκε από την συνήθεια, η οποία συνηγορεί υπέρ της παράδοσης της επί μακρόν τηρουμένης¹⁷.

Κατά συνέπεια, συμπεραίνει ο Κ. Καρακόλης, οι διαφωνίες μεταξύ των Χριστιανών επιτρέπονται ως προς τα εκκλησιαστικά έθιμα, μόνο εφ' όσον ο Κανών της πίστεως παραμένει ακέραιος και μη αναμορφώσιμος¹⁸. Για τον Γερ. Κονιδάρη, ουσία και τύπος ήσαν και είναι πάντοτε ένα καίριο πνευματικό πρόβλημα για την Εκκλησία κάθε εποχής. Αυτό ίσχυε και κατά τους πρώτους αιώνες, όταν ετέθησαν τα θεμέλια της Καθολικής Εκκλησίας. Θεωρεί μάλιστα ως πιθανώς πρόσφορους δύο όρους από την φιλοσοφία, για να παραστήσουν το σύνθετο αυτό πρόβλημα, προ του οποίου ετίθετο η Εκκλησία: *Continuität* και *Variabilität*, δηλαδή «διατήρησις της συνεχείας της "εν Χριστώ ιστορικής αποκαλύψεως" κατά τα θεμελιώδη και αμετάβλητα αυτής σημεία και προσαρμογή της Εκκλησίας προς τας ποικίλας ιστορικές συνθήκας, ώστε ο Χριστιανισμός να καθίσταται οικείος εις πάσαν εποχήν και εις πάντα λαόν»¹⁹.

Η τυχόν ποικιλία απόψεων στις πρώτες χριστιανικές κοινότητες ποτέ δεν αναφερόταν στο βασικό μήνυμα της σωτηρίας και του τρόπου βίωσης στην διδασκαλία και στην λατρεία αυτού του μηνύματος²⁰. Γι' αυτό λοιπόν τα εκκλησιαστικά έθιμα, αν και μπορεί να διαφέρουν από τόπο σε τόπο, σε καμία όμως περίπτωση δεν πρέπει να διασπούν την ενότητα του Σώματος της Εκκλησίας. Για παράδειγμα, ο Ειρηναίος δεν θεωρεί την αυστηρή τήρηση και με τον ίδιο τρόπο από όλες τις Εκκλησίες τέτοιων εθίμων ως συστατικά της ορθοδοξίας τους, γι' αυτό και στην *Επιστολή προς Ικτώρα Ρώμης* επιμένει ότι η διαφορά εορτασμού του Πάσχα μεταξύ Ρώμης και Μικράς Ασίας δεν συνιστά λόγο για αφορισμό και ότι πρέπει να παραθεωρηθεί χάρις της ενότητας της πίστεως²¹, αφού η διαφορετική ημερομηνία εορτασμού του Πάσχα στις μικρασιατικές Εκκλησίες δεν σημαίνει διαφοροποίηση από την κοινή αποστολική παράδοση. Η διαφορά δεν έγκειται στην πίστη, αλλά στο τρόπο (έθος) και είναι εθμικού χαρακτήρα. Έτσι, η ενότης της πίστεως δείχνει την συμφωνία στο περιεχόμενο, αλλά όχι και στην διατύπωση, αφού «και διά της των λέξεων πολυφωνίας εν σύμφωνον μέλος εν ημίν αισθήσεται»²².

Την ίδια επιχειρηματολογία διαπιστώνουμε και στον Φιρμιλιανό Καισαρείας αναφορικά προς την πράξη του Ρώμης Στεφάνου να διακόψει την κοινωνία με όσες Εκκλησίες αναβάπτιζαν, όσους προσέρχονταν από την αίρεση ή το σχίσμα. Ο επίσκοπος Καισαρείας επισημαίνει στο Στέφανο ότι η ποικιλία των τοπικών παραδόσεων ποτέ δεν είχε διασπάσει στο παρελθόν την ενότητα και την ειρήνη της Εκκλησίας. Ακόμη και στη Ρώμη λοιπόν δεν τηρούνται ακριβώς, όλα όσα εξ αρχής παραδόθηκαν, αφού είναι σε όλους γνωστό ότι για τις εορτές των ημερών του Πάσχα και για πολλά άλλα μυστήρια υπάρχουν κάποιες διαφορές και δεν τηρούν εκεί τα πάντα εξ ίσου, όσα διαφυλάσσονται στα Ιεροσόλυμα και τηρούνται σε διάφορες άλλες Εκκλησίες. Ο Φιρμιλιανός τονίζει το γεγονός

ότι, παρά αυτήν την διαφορετικότητα των τοπικών παραδόσεων ποτέ δεν είχε συμβεί αποχώρηση και διαίρεση της ειρήνης και ενότητας της Καθολικής Εκκλησίας, την οποία τόλμησε να κάνει ο Στέφανος διακόπτωντας την ειρήνη εναντίον των Εκκλησιών της Βόρειας Αφρικής, την οποία οι προκάτοχοί του είχαν διατηρήσει με αυτές με αμοιβαία τιμή και αγάπη²³. Επίσης, ο Διονύσιος Αλεξανδρείας, κατακρίνοντας έμμεσα την πράξη του Στεφάνου να διακόψει την κοινωνία με όσες Εκκλησίες αναβάπτιζαν τους αιρετικούς, γράφει ότι, αν και συμφωνεί με τον Στέφανο, όσον αφορά στον μη αναβαπτισμό των αιρετικών και των σχισματικών, εν τούτοις σέβεται την τοπική παράδοση των Εκκλησιών²⁴.

Επομένως, είναι βέβαιο ότι ήδη από τους αποστολικούς χρόνους πολλές άγραφες Παραδόσεις εισήλθαν στην ζωή της Εκκλησίας, οι οποίες παγιώθηκαν και απετέλεσαν αναπόσπαστο κομμάτι της λατρείας της. Αυτή την άγραφη Αποστολική Παράδοση αναφέρει ότι ο Κύριος παρέδωσε στους Αποστόλους και εκείνοι στους πιστούς²⁵, πρώτος ο συγγραφέας του αρχαιότατου έργου *Διδαχή των Αποστόλων*, το οποίο, αν και γράφτηκε μεταξύ των ετών 90 – 110, «η πηγή του ως προς τις “οδηγίες” περί ευταξίας εκκλησιαστικής είναι παλαιότερη, ίσως των ετών 60 - 70»²⁶, δηλαδή ακόμη ζώντων των Αποστόλων. Στα μέσα του β' αιώνα, ο Ιουστίνος κάνει αναφορά στην κατήχηση, στην νηστεία των κατηχούμενων και των πιστών και στο βάπτισμα²⁷. Πολλά παραδείγματα από την άγραφη Παράδοση απαριθμεί και ο Τερτυλλιανός²⁸.

Ο Ιππόλυτος Ρώμης, περί το 215, συγγράφει το έργο *Αποστολική Παράδοσις* που είναι μία λειτουργικοκανονική συλλογή, η οποία συγκροτήθηκε σταδιακά από τα μέσα του β' αιώνα, κυκλοφορούσε στους χρόνους του Ιππολύτου και απηχούσε κατά βάση την εκκλησιαστική κατάσταση της συριακής, της ρωμαϊκής και της Αλεξανδρινής Εκκλησίας²⁹. Όπως γράφει ο ίδιος στο πρώτο κεφάλαιο, πρόκειται να αναφερθεί στην ουσία της Παράδοσης που είναι πρόεπουσα στις Εκκλησίες. Σκοπός του έργου του είναι, όσοι μεν είναι καλά ενημερωμένοι να τηρούν αυτή την Παράδοση σύμφωνα με την ερμηνεία που εκείνος θα κάνει, και οι υπόλοιποι που θα ενημερωθούν από αυτό, να ενδυναμωθούν από το Άγιο Πνεύμα εναντίον της αιρέσεως ή της πλάνης λόγω άγνοιας και να συνειδητοποιήσουν ότι όλα αυτά τα πράγματα οφείλουν να τα διδάσκουν και να τα φυλάσσουν οι επικεφαλής της Εκκλησίας³⁰.

Ο Ωριγένης, ερμηνεύοντας την φράση «άκουε, υιε, παιδείαν πατρός σου και μη απώση θεσμούς μητρός σου» (*Παρ. 1,8*), τονίζει ότι εκτός από τους λόγους της Γραφής υπάρχουν και οι άγραφοι λόγοι της μητέρας Εκκλησίας, τους οποίους οι πιστοί οφείλουν να τηρούν³¹. Στο έργο του *Ομιλίες εις τους Αριθμούς* αναφέρει χαρακτηριστικά ότι υπάρχουν κάποιες εκκλησιαστικές παραδόσεις, οι οποίες είναι υποχρεωμένοι όλοι να τηρούν, αλλά δεν γνωρίζουν όλοι την αιτία τους. Φέρει δε ως παραδείγματα την γονυκλισία κατά την προσευχή και την υποχρεωτική

προς ανατολάς προσευχή, τα οποία, όπως σχολιάζει, είναι πολύ δύσκολο για κάποιον ν' ανακαλύψει, γιατί γίνονται. Και συνεχίζει επισημαίνοντας ότι δεν μπορεί εύκολα κάποιος να εξηγήσει τους λόγους για τον τρόπο που λαμβάνουμε την Ευχαριστία, ή για τον τρόπο τέλεσής της, ή για τα όσα γίνονται κατά το Βάπτισμα, τα λόγια, τις πράξεις, την τάξη, τις ερωτήσεις και τις απαντήσεις, και όμως μεταφέρουμε όλα αυτά τα πράγματα στους ώμους μας, αν και είναι συγκεκαλυμμένα, όταν αυτά τα τελούμε και τα ακολουθούμε με τέτοιο τρόπο, σαν να έχουν συσταθεί και μας έχουν παραδοθεί από τον Μέγα Αρχιερέα και τους υιούς του³².

Αναμφισβήτητα η Εκκλησία κατέχει ακόμη και από αυτή την Αποστολική εποχή έθιμα και παραδόσεις, από τα οποία εκείνη και εκ των έσω διακρίνει, ποιό είναι το «ιερό» που είναι καθολικό και ανήκει σε όλες τις εποχές, και ποιό είναι μόνο «θεολογούμενο» ή ακόμη ένα απλό τυχαίο ιστορικό επεισόδιο³³. Η Εκκλησία επιθυμεί την «ενότητα εν τη ποικιλία» και όχι την ομοιομορφία· την αρμονία εν τη ελευθερία και όχι την απορρόφηση. Υπάρχει όμως ένα πεδίο όπου η ποικιλία δεν επιτρέπεται, και αυτό, τονίζει ο Κάλλιστος Ware, είναι η επιμονή πάνω στην ενότητα σε ζητήματα πίστεως³⁴. Γι' αυτό λοιπόν, η επίκληση του «εκ παραδόσεως» επιχειρήματος, των αρχαίων εθίμων, των παρερμηνευμένων ή διαστρεβλωμένων χωρίων της Γραφής και των απόκρυφων Ευαγγελίων από μέρους των αιρετικών από πολύ νωρίς έστρεψε άρδην την Εκκλησία στην γνήσια Αποστολική Παράδοση, η οποία εκφράζεται εντός της Εκκλησίας και διαφυλάσσεται από τον επίσκοπο.

---

¹ Χρ. Κρικάνη, *Η Εκκλησία αυθεντικός ερμηνευτής της εν Χριστώ θείας Αποκαλύψεως*, σελ. 123. Πρβλ. Κ. Καρακόλη, ενθ' ανωτ., σελ. 64-67.

² Στυλιανού Χαρκιανάκη, *Περί το αλάθητον της Εκκλησίας εν τη Ορθόδοξω Θεολογία*, Αθήνα 1965, σελ. 59.

³ Καλλ. Ware, *Η Ορθόδοξη Εκκλησία*, σελ. 312. Πρβλ. Σωφρ. Σαχάρωφ, *Αγώνας θεογνωσίας*, σελ. 161.

⁴ Για τον Βλ. Λόσκι, «Υπαγορευθέντα εκ της ανάγκης του αγώνος τα δόγματα, άπαξ διατυπωθέντα υπό της Εκκλησίας, καθίστανται διά τους πιστούς "είς Κανών πίστεως" παραμένον δια παντός σταθερός, θέτων το ορόσημον μεταξύ Ορθοδοξίας και αιρέσεως, μεταξύ της γνώσεως εν τη Παραδόσει και μιας γνώσεως προσδιοριζομένης υπό φυσικών παραγόντων». Βλ. Λόσκι, *ατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν Θεού*, σελ. 156. Πρβλ. ενθ' ανωτ., σελ. 158.

⁵ Τερτυλλιανού, «De virginibus velandis» I, 4-6, PL 2, 937BC. Ο Βικέντιος εκ Λειρίνου, τονίζει ότι άλλο είναι η αληθής πρόοδος της πίστεως και άλλο η αλλαγή της. Γράφει χαρακτηριστικά: «Πρόοδος είναι η ανάπτυξη του κάθε πράγματος εν εαυτώ, αλλαγή δε όταν αυτό μετατρέπεται από το ένα στο άλλο. Πρέπει λοιπόν η διάνοηση, η γνώση, η σοφία, τόσο του καθενός, όσο και όλης της ανθρωπότητας και ολόκληρης της Εκκλησίας, να προοδεύει πολύ εν δυνάμει και εν τη πορεία των ετών και των αιώνων, όμως, εντός των ορίων της, δηλαδή εντός των δογμάτων, εντός της ίδιας έννοιας και αντίληψης αυτών». Βικεντίου εκ Λειρίνου, «Commonitorium I» XXIII, PL 50, 668. Πρβλ. και Αθην. Κοκκινάκη, «Ιερού Βικεντίου του Ληρινίτου Υπομνήματα (Commonitoria)», σελ. 673.

⁶ Τερτυλλιανού, «De Corona Militis» IV, 6, PL 2, 101B. Ο Ωριγένης για το ίδιο θέμα έχει αντίθετη άποψη, αφού θεωρεί τις εντολές του Μωυσή και του Παύλου υποδεέστερες από αυτές του Θεού: «Μωυσής μεν ουν υπηρετών θεώ νόμους έδωκε δευτέρους παρά τους νόμους του θεού· Παύλος δε υπηρετών τω ευαγγελίω νόμους έδωκε δευτέρους τοις εκκλησιαστικοίς μετά τους νόμους τους από

θεού διά Ιησού Χριστού. και καλόν εστιν ακούειν νόμων από κυρίου ή ακούειν νόμων Παύλου του αποστόλου. καν γαρ άγιος η, αλλά πολλώ υποδεεστέρους έχει νόμους των νόμων του κυρίου». Ωριγένους, «Εξηγητικά εις την Α΄ προς Κορινθίους» XXV, *JTS* 9 (1908), 505, 67-72.

⁷ Τερτυλλιανού, «Adversus Marcionem» Α΄, I, 6, *PL* 2, 272B. Πρβλ. του αυτού, «Adversus Praxeam» II, 2, *PL* 2, 180A.

⁸ Του αυτού, «Adversus Marcionem» Δ΄, IV, 1, *PL* 2, 394B.

⁹ Του αυτού, «De virginibus velandis» I, 3, *PL* 2, 937A. Πρβλ. Γ. Φλωρόφσκυ, *Αγία Γραφή - Εκκλησία - Παράδοσις*, σελ. 136-137.

¹⁰ Τερτυλλιανού, «De virginibus velandis» I, 1-3, *PL* 2, 936B-937A.

¹¹ Κυπριανού Καρθαγένης, «Πρακτικά Γ΄ Συνόδου Καρθαγένης» *PL* 3, 1098D.

¹² Του αυτού, «Επιστολή προς Πομπήιον» (74η) IX, *PL* 3, 1134B.

¹³ Του αυτού, «Επιστολή προς Ιοβιανόν» (73η) XIII, *PL* 3, 1117B.

¹⁴ Φιρμιλιανού Καισαρείας, «Επιστολή προς Κυπριανόν Καρθαγένης» XIX, *PL* 3, 1170AB.

¹⁵ Τερτυλλιανού, «De Corona Militis» III, 1-2, *PL* 2, 98B.

¹⁶ Ενθ΄ ανωτ. IV, 1, *PL* 2, 99B-100A.

¹⁷ Ενθ΄ ανωτ. IV, 4, *PL* 2, 100B.

¹⁸ Κ. Καρακόλη, *Αιρέσεις και Εκκλησία*, σελ. 73.

¹⁹ Γερ. Κονιδάρη, «Η διαμόρφωσις της Καθολικής Εκκλησίας μέχρι των αρχών του ε΄ αι. και οι Τρεις Ιεράρχαι», *Θεολογία* 26 (1955) 393.

²⁰ Ν. Ματσούκα, *Ορθοδοξία και Αίρεση*, σελ. 122. Πρβλ. Ευ. Μαντζουνέα, *Τα αδικήματα αιρέσεως και σχίσματος κατά τους οκτώ πρώτους αιώνες*, Αθήναι 1977, σελ. 43-44.

²¹ Ειρηναίου Λυώνος, «Επιστολή προς Βίκτορα Ρώμης» ΒΕΠΕΣ 5, 173, 11-31. Πρβλ. Πολυκράτους Εφέσου, «Επιστολή προς Βίκτορα Ρώμης», παρά Ευσεβίου Καισαρείας, «Εκκλησιαστική Ιστορία» Ε΄, XXIV, 1-8, ΒΕΠΕΣ 19, 342,6 - 343,4. Κ. Καρακόλη, ενθ΄ ανωτ., σελ. 67-68. Ιω. Ζηζιούλα, *Ελληνισμός και Χριστιανισμός, η συνάντηση των δύο κόσμων*, εκδ. Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα 2003, σελ. 187.

²² Ειρηναίου Λυώνος, «Ελεγχος» Β΄, XXVIII, 3, ΒΕΠΕΣ 5, 141, 34-35, Πρβλ. Ιω. Φειδά, *Η γένεση του θεσμού των συνόδων στην αρχαία Εκκλησία* (διδ. διατρ.), σελ. 136.

²³ Φιρμιλιανού Καισαρείας, «Επιστολή προς Κυπριανόν Καρθαγένης» VI, *PL* 3, 1159A-1160A.

²⁴ Διονυσίου Αλεξανδρείας, «Επιστολή προς Φιλήμονα» 3, ΒΕΠΕΣ 17, 211, 1-7.

²⁵ Πρβλ. Αωνύμου, «Διδαχή» VI,2 - X,6, ΒΕΠΕΣ 2, 217,27 - 218,37. Πρβλ. ενθ΄ ανωτ. XIV,1, ΒΕΠΕΣ 2, 220, 3-5.

²⁶ Στ. Παπαδόπουλου, *Πατρολογία Α΄*, σελ. 172.

²⁷ Ιουστίνου, «Απολογία Α΄» ΞΑ΄, 1-13, ΒΕΠΕΣ 3, 194,13 - 195,10.

²⁸ Τερτυλλιανού, «De Corona Militis» III, 2-4, *PL* 2, 98B-99A.

²⁹ Στ. Παπαδόπουλου, ενθ΄ ανωτ., σελ. 377-378.

³⁰ Ιππολύτου Ρώμης, «Αποστολική Παράδοσις» 1, 2-5, παρά Β. S. Easton, ενθ΄ ανωτ., σελ. 33.

³¹ Ωριγένους, «Εξηγήσεις εις τας Παροιμίας του Σολομώντος» Β΄, ΒΕΠΕΣ 16, 238, 1-7: «Πατρός μεν ακούομεν λόγους, της Γραφής μητρός δε τας αγράφους παραδόσεις της Εκκλησίας· οποίον το νηστεύειν εν παρασκευαίς και έτερα τοιαύτα. Όστε φησί “Μη πάντα θέλε από γραμμάτων ακούειν”. Έστι δε και τους φυσικούς νοείν πατέρας, η και τους πνευματικούς νοείν διδασκάλους. Και γαρ τούτων μήτηρ η Εκκλησία». Αναφορικά με την νηστεία ο Ωριγένης αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι Χριστιανοί έχουμε σαράντα ημέρες αφιερωμένες σε αυτήν, καθώς και την τέταρτη και την έκτη ημέρα της εβδομάδας. Του αυτού, «Ομιλίες εις το Λευιτικόν» X, 2, *PG* 12, 528B.

³² Του αυτού, «Ομιλίες εις τους Αριθμούς» V, 1, *PG* 12, 603D-604A.

³³ Γ. Φλωρόφσκυ, *Αγία Γραφή - Εκκλησία - Παράδοσις*, σελ. 67-70.

³⁴ Καλλ. Ware, *Η Ορθόδοξη Εκκλησία*, σελ. 488.